

Széchenyi Ágnes

Mecénások a 20. századi magyar irodalomban és kultúrában
- esettanulmány -

Bár a 20. század elején már működött a kulturális piac, ami az esztétikai autonómia egyik előfeltétele, azaz a művet rendszerszerűen már nem a mecénás és nem is az állami ideológiák hivatásos őrei rendelték meg vagy hagyták jóvá, még mindig bőven találunk olyan egyedi támogatásokat, amelyek nélkül a *modern* mondjuk így, a közízlést, azaz a sikeres konfekciótermékeket háttérbe lökő, új érzékenységet, tapasztalatot hozó alkotások nehezebben jutottak volna nyilvánossághoz. A művészetszociológia még mindig fontos kérdése, hogy a személytelen megrendelőként működő piac miért azt szereti, amit, milyen erők mozgatják a pénzen, azaz a hasznon kívül a piacot. Ez azonban egy másik vizsgálendő irány. Ezzel szemben azt fogom most vizsgálni két különböző korszakban született példán, milyen komoly pártfogó, támogató gesztusokkal találkoztam kutatásaim során, melyek továbbra is nagy segítséget nyújtottak – nem is akárciknek. A közismert, jól dokumentált példa az iparbároi családból származó, saját jussát nagykorúságával kikérő Hatvany Lajosé, aki Adynak is, József Attilának is támogatója volt, s önmaga is „jól”, azaz büszkén és nyilvánosan dokumentálta gesztusait. A klasszikus értelemben vett egyéni mecénási szerep tehát túlélve korát még működött, úgy, hogy a jellegzetes értelemben vett polgári világ teljességében soha nem alakulhatott ki körülötte Magyarországon.

A két mecénás, akit itt bemutatok, s akiknek életét és döntését megérteni és megértetni szeretném, az osztályából kinyúló iparmágnás, földbirtokos, filozopter és mecénás Kornfeld Móric (1882–1967), illetve a Vészi Józseffel kezdődő modern sajtódinasztia egyik leszármazottja, unokája Sárközi Márta (1907–1966). Egyiküknek tehát a – Szekfü Gyula szavával – neobarokk (de még erősen félféudális) társadalom idejére esik tevékenysége, másikuk a koalíciós korszakban vitte véghez önálló munkáját, és a Rákosi- és a kora Kádár-korban folytatta teljességgel az informális közegben. Kornfeld Móric támogató gesztusai, segítségei nem számolták fel önmaga létalapját, Sárközi Mártáé igen. Kornfeld Móric még a kényszerű, ám rendkívül szerencsés emigrációba is tudott vinni magával vagyont, Sárközi Márta egy egyszobás almáskerti hétvégi házban fejezte be életét, szétosztva mindenét. Ahogy Lator László emlékszik az asszonyra: „[s]zületett »jókedvű adakozó« volt, ebben talán csak Kormos volt hozzá hasonló, úgy tudta az embernek odaadni utolsó húszasát, hogy az ember már-már úgy érezte: ő tesz vele szívességet, ha elfogadja. És úgy, mintha a táskájában ezerannyi volna. Semmi érveke nem volt a gyűjtéshez, a javakhoz. Hányszor hívott meg bennünket vendéglői ebédre is, ha éppen pénzt kapott a Molnár-örökségből! Hányszor álcázta kölcsönnek, amit soha meg nem adásra adott!” (LATOR, 1989) Sárközi Márta tetteinek tanúi itt vannak köztünk, Kornfeld Móric egykori jótéteményeit csak nehezen tudtam összegyűjteni, összegezni. Még kevesek által sem használt egyetemi levéltári források kellettek hozzá és sok szerencse, meglepő és váratlan forrásokra találtam, például egy véletlen kivágatra – a Kádár-rendszer leginkább hagyományörző – napilapjából, a *Magyar Nemzet*ből. A néprajzos Gunda Béla, emlékeit rendezve személyes tanúságtétellel vallotta, hogy pl. Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjának megünneplését az iparbárok támogatta igen jelentős összeggel. (GUNDA, 1990; 6) Mindkét mecénáshoz családi előtörténet¹ is tartozik, ami nélkül nem lettek volna képesek a művészet és tudomány támogatására. És nemcsak az anyagiakról van szó, hanem a családi hagyományokról, a műveltség generációkon átívelő fluidumáról.

Kornfeld Móric édesapja, Kornfeld Zsigmond, morvaországi zsidó fiatalemberként még saját maga csinálta meg pályáját. A bécsi Rothschild-bankház küldöttként, vonakodva érkezett Magyarországra. Nem ismerte a nyelvet, megrettent a politikusok közgazdasági iskolázatlanságtól és az államháztartás rendetlenségétől. Idővel megfordult viszonya a

¹ Tanulmányomban nagyban támaszkodok, az ezzel egyidőben megjelenő *Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20. században* (Corvina, Budapest, 2016) című kötetemben közölt külön-külön anyagokra.

feladathoz, már kihívásként és nem szörnyűséges muszáj-feladatként tekintett rá. Megtanult magyarul, előadást tartott az Akadémián, a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója és a Tőzsde elnöke volt, ez utóbbi palotájában ravatalozták fel és kísérték utolsó útjára. Halála évében megkapta a bárói címet is. Anyagi tőke és kulturális érzékenység jellemezte, de főként a klasszikus – azaz már bizonyított, kétségbevonhatatlan értékek iránt. Ezt fiára is átörököltette, akinek jelentős hungarika és inkunábulum gyűjteménye volt, már 1913-ban megjelent a Franklin kiadásában könyveinek jegyzéke (*Index librorum hungaricorum: Bibliotheca Maurittii Baronis Kornfeld*), híres volt gótikus faszobrainak gyűjteménye, melyek döntő részben még mindig Nyizsnij Novgorodban, a Grabar Intézetben vannak, s volt néhány jelentős festmény is a család birtokában.

1908-ban indult meg a *Nyugat*, a modern magyar irodalom orgánuma. Támogatói között ott találjuk idősebb és ifjabb Chorin Ferencet,² Kornfeld Móricot és Hatvany Lajost. Az anyagi támogatás pontos dokumentálása sokszor ütközik komoly nehézségekbe. A *Nyugat* irategyüttesének jelentős része megsemmisült, sokszor közvetett forrásokra, kortársak leveleire vagy visszaemlékezésekre hivatkozhatunk csak. A Chorin család részvételét a *Nyugat* támogatásában Buda Attila dokumentálta. (BUDA, 2000) A megmaradt iratok szerint a *Nyugat* Kiadó igazgatósági tagjai névsorában ifjabb Chorin Ferenc az *egyedüli*, aki 1910 és 1916 között – noha tizenhatal alkalommal történt változás a bizottság összetételében – végig az igazgatótanács tagja volt. (A következő legtöbb „ciklust” Goldberger Leó, Ranschburg Viktor és Molnár Imre mondhatta magáénak 17, 16 illetve 14 „időegységnyi” jelenléttel. Hatvany Lajos is megszakításokkal volt jelen a testületben.) 1921 – tehát a társadalmi traumák – után már nem szerepel a névsorban Chorin Ferenc. A későbbiekben már egyre kevesebb nagytőkést látunk a vezetőségben, majd az utolsó periódusban csak szerkesztőket és írókat. Tóth Árpádnak egy 1920-ban kelt levelének összefoglaló jellemzése szerint: „A *Nyugatot* Chorin pénzeli, Osi szerkeszti, Gellért kiadóhivatali igazgató”.³ (TÓTH, 1973; 211) Ha nincs is jelen Chorin Ferenc a továbbiakban, közvetett bizonyítékok utalnak segítségére, közreműködésére. Egy 1936 szeptemberéből való Gellért Oszkár levél Chorin Ferenc „remélt akciójában” bízik a *Nyugat* pénzügyeinek rendbetételében.

Kornfeld Móricot a megmaradt és Buda Attila által filológiailag igen alaposan feldolgozott iratanyag *nem* említi a támogatók között. Az (irodalom)történeti munkák azonban mégis – igaz forrás nélkül – a támogatók között sorolják fel Kornfeld Móricot. Például *A zsidó Budapest* c. kötet Lipótváros – Új-Lipótváros címet viselő fejezete a Nádor utca 22. – Széchenyi utca 9. szám alatti ún. „Frohner” ház történeténél említi a *Nyugat* támogatóit. A ház először szállodaként működött, s a századvég egyik irodalmi asztaltársaságának, az Ágai Adolf köré szerveződött *Kagálnak* volt otthona. A szálloda 1901-ben változtatott nevet, ettől kezdve Continentalnak nevezték. Itt kezdte szervezni 1907–08-ban Osvát Ernő és Fenyő Miksa a *Nyugatot*. A támogatók között ebben az áttekintésben, forrásmegjelölés nélkül, idősebb és ifjabb Chorin Ferencet, Kornfeld Móricot és Hatvany Lajost szerepeltetik. Ezzel szemben a *Nyugat* induló korszakát illetően írásos dokumentum nem támasztja alá Kornfeld Móric közreműködését.⁴ Fráter Zoltán – forrásmegjelölés és hivatkozás nélkül – azt közli a GyOSz-ból érkező *Nyugat*-mecénások áttekintő kis könyvében, hogy „Kornfeld báró két esztendeig finanszírozza a *Nyugatot*”. (FRÁTER, 1996; 31) A későbbieket illetően is közvetett adataink vannak. Gellért Oszkár ön- és folyóirat-életrajzi visszaemlékezésében homályosan fogalmaz a kapcsolatot illetően. Egy 1917-es banketről szólva megjegyzi, hogy Fenyő és Ignótus Adyt és

² Id. Chorin Ferenc (1842–1925), nagytőkés. Nagyapja Chorin Áron aradi főrabbi volt. Jogi tanulmányokat folytatott, azok befejeztével szülővárosában, Aradon, majd a fővárosban folytatott ügyvédi gyakorlatot. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Igazgatóságának tagja, majd elnöke. 1902-ben megalapította a Gyáripárosok Országos Szövetségét, amelynek haláláig elnöke volt. 1903-tól 1918-ig kinevezett főrendiházi tag volt. Ifjabb Chorin Ferenc (1879–1964) gyár- és bányatulajdonos, a Horthy-korszak kétségtelenül egyik leginveciózusabb gazdasági szakembere, a kormányzó tanácsadója, kártyapartnere. Weiss Manfréd egyik lányát vette feleségül, így Kornfeld Móric sógora lett.

³ Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak. Budapest, 1920. március 19.

⁴ Feltehetően támogatta viszont Kornfeld Móric Kiss József hetilapját. *A Hét* 1911-ben ugyanis fényképet közölt a fiatal iparmágnásról. Köztudott, hogy a hetilap rendszeresen közölte azok portréját, olykor egyenesen a címlapon, akik hozzájárultak *A Hét* kiadásához.

Babitsot két ismert nagyiparos közé ültette. A két iparmágnást Fenyő unokája Chorin Ferencsel és Kornfeld Mórival azonosítja. (FENYŐ, 2001; 75) Ezt az állítást részben cáfolja a hiteles visszaemlékező, mert ott jelen levő Fenyő Miksa. Annyiban cáfolja, hogy szó sem lehetett a két nagyiparos közé ültetéséről, mert ezen a *Nyugat* tízedik évfordulója alkalmából rendezett banketten *csak* Kornfeld Móric volt ott, Chorin nem. (FENYŐ, 1975; 212) Tudjuk, hogy 1917-ben Kornfeld Móric meghívta magához a *Nyugat* szerkesztőit, köztük Móricz Zsigmondot is, akit akkor még nem ismert. (FRÁTER, 1996; 60)

Ezt az adatot további tény is alátámasztani látszik: az egyik, hogy a következő évben Kornfeld Móric 20 ezer koronát utaltatott át a nagybeteg Ady Endrének, s ezt kézzel írt levélben tudatta a költővel.⁵ (ADY Lajos, 1923; 235) Fenyő Miksa írja, hogy Ady erre kedves levéllel elküldte Kornfeld Mórícénak az *Emlékezés egy nyáréjszakára* című versének kéziratát. (FENYŐ, 1975; 212) (Hatvany féltékenységére vonatkozóan is van utalás, idézi is Fenyő Miksa: az Ady verseinek kiadót kereső Hatvany azt mondta Adynak, „ő jóbarátja és »leghívebb híve« marad akkor is, ha veseit Löwensteinnek, Kornfeldnek vagy bárki másnak adja. Akárhogyan is dől el a könyvkiadás jogának ügye, holtig tisztelője marad, de sem Kornfeddel, sem Nyugatékkal konkurálni nem fog és nem akar.” Ady öccsét kérte, hogy Hatvany „szamárkodása” esetén tárgyaljon Fenyő Miksával, „de Kornfeld irányában. Nyíltan s okosan.” (FRÁTER, 1996; 31) Másrészt a Babits-hagyatékban megmaradt Kornfeld-névjegyek és levelek sorának kezdő dátuma is ez az esztendő, 1917.⁶ (A Kornfeld-család jó kapcsolatot ápolt Babits Mihállyal. Rendszeresen érkeztek dedikált kötetek Babits Mihálytól, Török Sophie-tól is. A Babits-hagyaték több vacsorameghívót őriz Kornfeld Mórictól és feleségétől. A GyOSz-ról szóló kötet tudomása szerint már a tízes évektől segíti Kornfeld Móric Babitsot. (FRÁTER, 1996; 74) A 30-as évek elejétől már tegező viszony (!) van az iparbáró és a költőfejedelem között. A Babitscsal való levelezést főként Kornfeld Móric felesége intézte.⁷ Ignóus például Babitsékon keresztül is üdvözölte Kornfeldéket – így, többes számban.) (BABITS, 2011; 282)

Szoros és meleg barátságokra utalnak Ignóus levelei is. Nem tudunk közvetlen levél fennmaradásáról, de a hivatkozott Fenyő Miksa kiadásban vannak rá vonatkozó említések. Amikor 1918-ban Ignóus diplomáciai küldetessel Bernben járt – sejtve talán már, hogy vissza sem tud térni – a Fenyő mellett megnevezett másik barát, aki után „hazasír a szíve”, s akire „szeretettel és honvágygal” gondol, és akiben a *Nyugat* támogatóját és a nehéz időkben való továbbvitelét biztosító embert látja, az Kornfeld Móric. (FENYŐ, 1975; 370–371) Néhány esztendő múltán, Ignóus a hosszúra nyúlt emigrációból való visszatérése egyengetésére is Kornfeldet kéri közvetve, aki Miklós Andornál kellene kieszközölje, hogy hazatérte után esetleg átvegye és átalakítsa az Est-konzern kötelékében működő *Magyarországot*, de legalábbis oda írhasa „vasárnapi krónikáit”-t. (FENYŐ, 1975; 388) (Ennek a szálnak családi előtörténete is volt: Kornfeld Zsigmond mellett kezdte a pályáját Miklós Andor, utóbb Az Est-konzern tulajdonosa, még mint mindenek „lótifuti”.)

A *Nyugat* támogatói közül egyedül Hatvany Lajos volt maga is alkotó, író és kritikus. Hatvany Lajos és Kornfeld Móric, rang- és kortársak voltak, de nem voltak barátok. Az édesapja, Kornfeld Zsigmond és a Hatvany család kapcsolatának megromlása is magyarázat lehet a távolságtartásra. Azon túl, hogy 1918/19-et megelőzően együtt szerepeltetik őket a felsorolások a mecénások között, kapcsolatukról keveset tudunk. Hatvany levelezésében több ízben szerepel Kornfeld Móric. Gogolák Lajos visszaemlékezése (GOGOLÁK, 2001) is szól a Hatvany–Kornfeld viszonyról. Szigorúan a tárgyalt időszaknál, tehát az első világháborút és a

⁵ Ady Lajos írja testvéréről szóló könyvében: „Szomorú és szinte szimbolikus dolog: legutolsó névalírása azon a nov. 19-én kelt levelén olvasható, amelyben Kornfeld bárótól 20. 000 koronát – akkori viszonyokhoz mérten igen tekintélyes összeget – kért kölcsön. Kornfeld báró a legnagyobb készséggel küldte el a kért összeget, amelyből Bandi haláláig a háztartás és gyógyítás költségeit fedezni lehetett. Minthogy Bandi hagyatékára Kornfeld báró az összeget követelés gyanánt nem jegyezte fel, de viszont az örökségből ez összeg máig sem fizettetett ki, addig is, míg családunknak módja kerül ez adósság kiegyenlítésére, jól esik ezt az összeget, mely szegény testvérem utolsó heteit tette elviselhetőbbé, e helyen nyugtáznom halásan.”

⁶ A legkorábbi névjegyén „Báró Kornfeld Móric és neje kéri, örvendeztesse meg őket kedden vacsorára.” A Kornfeld Mórícéné által kézzel írt meghívás dátuma: 10. XI. 917. OSZK Kézirattára, Fond III/2440.

⁷ OSZK Kézirattára, Fond III/767.

forradalmakat megelőző időben maradványok csak említést találunk Kornfeld Móricról a Hatvanyhoz írt levelekben.

1908 tavaszán Fenyő Miksa⁸ arról értesíti Hatvany Lajost, hogy kellemetlenül érintette a Ganz-gyár igazgatóját Hatvany könyvének, a *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten*nek (HATVANY, 1968) megjelenése: „K. Mórczival beszéltem egy félóráig. A magyarok megjelenése Európában bármily nagy csapás legyen Palacký szerint a szlávokra, az ön könyvének megjelenése még nagyobb csapás a derék igazgatóra. A zöld (s nemcsak az irigységtől zöld) ifjú odavolt.” (Hatvany, 1967; 37) A levélhez utóbb a következő megjegyzést fűzte Hatvany Lajos: „Kornfeld Móric 1908-ban még nem mutatta ki a foga fehérét, vagyis még nem mutatkozott zsidó antiszemitának, klerikálisnak s minden rossz ügy mecénásának, mint Trianon után, amikor még a lehangoskodóbb sovínisztával is felvette a versenyt. Hogy miért akadt fönn épp az én könyvem, nem is sejtem.” (Hatvany, 1967; 614) Nem tudjuk, mikor született ez a kifejezetten ellenséges kiegészítés.⁹ De állítom, semmiképpen nem volt sovíniszta Kornfeld Móric, nem volt antiszemita, katolizálása, mint erre később kitérünk, belső meggyőződésből történt.

Hatvany könyve, a *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* lázadó, kritikus, sőt német egyetemi szellemi környezetétől egyenesen undorodó kötet volt. Ha olykor értetlenül igazságtalan is: tekintélyrombolóan bátor. Mi lehetett a Fenyő Miksa által érzékelt irigység oka? Talán az, hogy Kornfeld Móric is dédelgetett magában bölcsészterveket. Ezek megvalósítására valóban nem volt bátorsága, tehetsége. Talán meg is ijedt hajlamaitól, hiszen bátyját éppen romantikus hajlama vitte az öngyilkosságba. És ne feledjük: mindenekelőtt egy igen jelentős, tekintélyes apa árnyékában élt, aki komoly elvárásokat sugallt, s akit ő is igen nagyra becsült. Éppen ezért lehetett izgalmas, kihívó, de ijesztő is a nagyjából hasonló családi indíttatástól elforduló Hatvany Lajos merészsége és egyben sikere. Abban az időszakban járunk, amikor Lukács György, Lesznai Anna, Déry Tibor szakítanak saját nagypolgári családi közegükkel. És éppen a *Nyugat* lett az egyik otthona ezeknek a fiataloknak. Ha konzervatív irányba fordult is Kornfeld Móric, a folyóirat értékeit mindig csodálta. Emigrációban született történelmi esszéjéből idézek: (...) a politikai, társadalmi, gazdasági feszültségben s zűrzavarban hirtelen az elégedetlenségnek oly csodálatos jelensége tűnt fel, amely örök büszkesége lehet a magyarnak. »Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?« - kérdi ennek a költői csoportnak legnagyobb költője, s egy új magyar nyelvnek megteremtője, Ady Endre. Be kellett törniök: hiszen éppen olyan ellenségesen fogadták őket, mint az újítókat más tereken. Ez érthetetlen volt, hiszen egyéb viszonylatokban az új a régi helyére akart lépni, s idővel lépett is, míg ami a költészetben időtálló, egymás mellett békében megélhet. De nem volt tapasztalható az első háborúig más ellentétekben az a gyűlölet, mint a *Nyugat* körének költői s írói ellen, amióta feltűntek. Egységük csak hazafiúi és emberi aggodalom volt a nemzet sorsát illetőleg. Mindegyik más és más hangban dalolt; de ebben akárhogy különböztek is, megszólalt a szépségben az, ami az egyéb már említett megnyilvánulásokban durvábban s artikulálatlanabban jelent meg a nemzet vágyódása egy új, egy emberségében magasabb rendű magyar világ után. Ennek a remélt új világnak az idealizmustól egészen a materializmusig terjedt a skálája. (...) Bámultam s szerettem őket.¹⁰

⁸ Fenyő Miksa (1877–1972), politikai és közgazdasági író, esszéista, kritikus. Jogi tanulmányai befejezése után ügyvédként dolgozott, majd a GYOSZ titkára lett. A *Nyugat* egyik alapítója, támogatója majd szerkesztője és főmunkatársa is. Dolgozott továbbá a Magyar Vámpolitikai Központnak, szerkesztette a *Magyar Gépípar* c. lapot. Irodalmi esszéi közül önálló kötetben jelent meg a Casanováról (1912) írott. Politikai esszéi között fontos említeni a Hitlerről (1934) és Bethlen Istvánról (1937) szólót. Álnéven publikált Nagy Lajos *Különvélemény* c. lapjában. A német megszállástól bujkálni kényszerült. A II. világháború után jelentek meg kötetben naplójegyzetei, *Az elsodort ország* (Révai, Budapest, 1946) címmel. (Újabb, javított kiadása: Park, Budapest, 2014.) 1948-ban hagyta el Magyarországot, 1953-ban New Yorkban telepedett le, majd 1970-ben visszatért Európába, haláláig Bécsben élt.

⁹ Hatvany Lajos a gyűlöletig menően ellenséges volt Kornfeld Móriccal. L.d. pl. *Urak, polgárok, parasztok* c. könyvének (Révai, Budapest, 1947) „A zsidóság szociológiája” című fejezetét, amelyben a fehérterror különítményeseinek pénzelésével vádolta meg ifjúkori barátját.

¹⁰ Töredék. OSZK Kézirattár, Szegedy-Maszák Aladár hagyatékában letéve.

A *Nyugattal* – és *Hatvanyval* – való szorosabb kapcsolat dokumentuma egy Ignotus levél ugyancsak *Hatvanyhoz* 1909-ből. A dokumentum azért különösen fontos, mert rávilágít Kornfeld Móricnak az apja által képviselt eszmékkel és a modernséggel szembeni feszült helyzetére. Ignotus lázas és energikus tervezési fázisban, egy modern kiadó megvalósításának lehetőségén medítál:

„Még jobb volna azonban – erős hitem szerint üzletnek is Magyarországon egy olyan Moderner Verlag, mint aminő Cassirer¹¹ vagy Langen,¹² vagy Fischer,¹³ csak minden modern dologra: zenére, képre, versre, még félig-meddig tudományra is. Nálunk a meglévő Verlagok annyira a biztos üzletre mennek, vagyis kormánysszubszencióra, tankönyvekre stb., hogy a tulajdonképpen közszükséget szüzen hagyják – s megfelelő adminisztrációval és újságpolitikával a jó dolgokat éppúgy vásárolná a közönség számárságból, mint ma a szakácskönyveket vagy a Magyar Nemzet Történetét. Nem nevetséges, hogy nekem ma fegyvertelen kézzel kell harcolnom nem kisebb hatalommal, mint (via Akadémia, Franklin és Hitelbank) a Rothschild-csoporttal? Ők az ő Heinrich Gusztávjaikat be tudják dugni a Franklin-igazgatóságokba, mi meg, számár módra, pár keserves garasainkat is az Akácfa utcába adjuk. Ennek nincs értelme, s lelki szemeim előtt már látom valamely nagybank vagy takarékpénztár égíszje alatt az új Verлагot, mely lapot ad ki, Tháliát¹⁴ (SZEGEDY-MASZÁK, 1996; II. 52) tart fenn, munkáslőadásokkal, Kernstock-kiállítást rendez és Bartók-koncerteket, valamint Nyugat-felolvasásokat, s igazgatója, pl. Ernst¹⁵, irodalmi direktora én vagyok, lektorom Osvát, ügyésze Fenyő, s elnöke, pl. Hirsch Albert¹⁶ (aki örülten csudálkozna ezen a Zumutungon¹⁷). Én egy fél év előtt Kornfeld Móricra gondoltam; most szegény, úgy hallom, levert és verzagt.”¹⁸ (HATVANY, 1967; 69)

A 20-as évek Kornfeld Móric életében mecénási tevékenységének inkább csak a kezdete még. Mintája a kor szokásaiban keresendő, formáit maga alakította ki. Érezte a gazdagság felelősségét. Saját családjának felemelkedése még élő közelmúlt volt számára, nem legenda. Miközben maga is élvezte a háborús hasznot, 1918/1919 fordulóján, mint már említettük, 20 ezer koronát juttat a háborút és a kizsákmányolást ellenző, a Radikális Párt alapításában részt vevő Ady Endrének. Mégsem lett a mecénási szerep foglya, nem glorifikálta magát.

1924-ben – apja halálának tizenötödik évfordulóján – 200 millió koronás alapítványt tett a Magyar Tudományos Akadémián.¹⁹ Az alapítványtevő kizárólag Kornfeld Móric. A kezdeményező levél tanúsága szerint az alapítvány célját illetően még nem volt kiforrott elképzelése, arról az Akadémia vezetőivel konzultált.²⁰ A közös döntés eredményeképpen született alapító okirat szerint a „Kornfeld Zsigmond jutalomdíj”-at bármely tudományterület képviselője elnyerhette. Volt év, hogy pályázatot írt ki az alapítványt kezelő bizottság, volt, hogy előre megnevezte, a következő évben mely területről fognak díjazottat jelölni. A kiírás külön tartalmazta, hogy a díjat nő is elnyerheti. (Erre azonban egyszer sem került sor.) Az

¹¹ 1898-ban alapított német könyvkiadó. Ld. *Paul Cassirer Verlag, Berlin, 1898–1933. Eine kommentierte Bibliographie*. K. G. Sauer Verlag, München, 2002.

¹² Albert Langen által 1893-ban Párizsban alapított könyvkiadó, melyet később Lipcsébe illetve Münchenbe telepített. 1896-tól itt jelent meg a *Simplizissimus* c. satírikus hetilap.

¹³ A Fischer Verlagot 1886-ban alapította a mindössze 26 éves Samuel Fischer.

¹⁴ Szegedy-Maszák Aladár emlékirata szerint Kornfeld Móric támogatta az 1904-ben Lukács György, Benedek Marcell, Bánóczy László és Hevesi Sándor által a berlini Freie Bühne mintájára alapított Thália Társaságot.

¹⁵ Ernst Lajos (1872–1937), műgyűjtő, művészeti író. Az általa 1912-ben alapított Ernst Múzeumban 300-nál több modern kiállítást rendezett beérkezett és fiatal művészek munkáiból. A múzeumban a magyar történelemre és művészetre vonatkozó mintegy 6500 tárgyat gyűjtött össze.

¹⁶ Hirsch Albert: feltehetően a hatvani ~-ről van szó, aki az 1920-as években a virilisek között szerepelt. József Attila említi önéletrajzában, a *Curriculum vitae*-ben – *Hatvanyék környezetéből* – Hirsch Albertné, aki útiköltséggel látta el Párizsba utazásakor.

¹⁷ Zumutung (ném.): elképzelés.

¹⁸ Ignotus levele Hatvany Lajoshoz. 1909. április 4. Verzagt (ném.): csüggedt.

¹⁹ A korona értékéről és elértéktelenedéséről (a tanácsköztársaság után kilenc hónap alatt már csak negyedét érte) ld. Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929*. Budapest, 1966. 16–56. és 84.

²⁰ MTAKK RAL 682/1924. A szándékot bejelentő levél dátuma 1924. március 23.

alapítvány pénzét a Magyar Nemzeti Bank részvényeire váltották, s annak osztalékjövendelmével jutalmazták a kiválasztottat. A díj összege a pénzreform után 2000 pengő volt, nem véletlen tehát, hogy az Akadémia elnöke „az összeg nagyságára nézve is példátlanul álló nagy alapítvány”-ként köszönte meg a gesztust. Találunk azonban ennél nagyobb, ugyancsak nagytőkésektől származó jutalomösszegeket is. A Weiss Fülöp-jutalommal²¹ 4000 pengő járt a nyertesnek, a Chorin Ferenc-jutalommal 2300 és 4000 pengő közötti összeg. (1941 áprilisában a nagybeteg Babits Mihály kapta meg a Weiss Fülöp-alapítvány díját.) (AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ, 1941; 46) A „Kornfeld Zsigmond jutalomdíj” általában egy-egy igényesen kiállított tudományos mű kiadásának összes költségét fedezte.

Kornfeld Móric az említett alapítványtevőknél kevésbé volt gazdag. Az alapítványt egyedül, felesége nélkül hozta létre. A fiú vállalkozott tehát édesapja emlékének megörökítésére. A Kornfeld Zsigmond-jutalmat első ízben 1925-ben osztották ki, utoljára 1944 februárjában. A bölcsészeti díjazottak között volt többek között Horváth János könyve, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931) és Bárczi Géza munkája, a *Magyar szövejtő szótár* (1944).

Amíg az akadémiai alapítvány és jutalom a már nevet és rangot szerzett tudósok elismerését és további pályájának segítését szolgálta, addig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem támogatása a pályájukra készülő egyetemi hallgatókat és a frissen végzett diplomásokat. Nem tudjuk a pécsi kötődés okát, talán a Tolna megyei birtok közelsége a magyarázat. Többféle módon is támogatta Kornfeld Móric az egyetemistákat, s részben ennek is köszönhető pécsi egyetemi díszdoktorátusát. A pécsi tudományegyetem orvoskari dékánjának 1927-ben kelt díszdoktori előterjesztéséből idézünk. A kitüntetés megszavazásánál a kart az a körülmény vezette, hogy „dr. Kornfeld Móric báró igazán óriási áldozatokat hozott azért, hogy csonka országunknak a jövőben egyrészt kitűnően képzett gyakorló orvosai legyenek, másrészt, hogy tudományosan alaposan kiképzett orvosok menjenek a klinikus szakmákra. (...) Immár évek óta több 100 millióval támogatta orvosi fakultásunkat azzal a kikötéssel, miszerint ezen összeg csakis szorgalmas, jó előmenetelű férfi orvostanhallgatók támogatására fordítható, főképen olyanokéra, akik mint vidéki, kisvárosi és falusi fiúk vissza fognak térni szülőföldjükre, jól képzett vidéki orvosok lesznek...”

A támogató másik célja az volt, hogy „klinikusi szakmákra” tudományosan jól képzett orvosok menjenek. Ezért olyan „nagy összegű ösztöndíjat létesített, amely mellett fiatal orvosok egész sora évekig gondtalanul foglalkozhatik az elméleti tudományok művelésével.” A fiatal orvosok így nem kényszerültek azonnali kenyérkeresetre, hanem diplomájuk kézhezvétele után „pár évet elméleti intézetben” önmaguk továbbképzésével tölthettek.²² Az előterjesztést tárgyaló kari ülésen az „évente több száz millió”-s támogatás mellett felsoroltattak egyéb érdemek is, így az, hogy legutóbb a „Mariánusra 230 milliót jegyzett, a pécsi irgalmaskórház rendbehozatalára 150 milliót adott.” (A támogatások 1927. január 1. előtt koronában értendők.) A pécsi Erzsébet Tudományegyetem tanrendjei visszamenőleg közlik az előző tanévben tett támogatások mértékét. Első ízben mint „ismeretlen nagylelkű adományozóról” emlékezik meg egy rektori irat Kornfeld Móricról.²³ Később már rendszeresen és névvel említették meg a tanévnyitó ünnepségeken és az egyetemi iratokban. 1927. december 11-én az egyetem dísztermében *honoris causa* az orvostudományok doktorává avatták.

Sárközi Márta, Vészi József lányának, Vészi Margitnak és Molnár Ferencnek a lánya egy kilencszobás, Duna-parti nagyszülői házból indult, ahol minden étkezést libériás inas táltalt fel. A szobák ablakai a folyóra néztek, minden a társadalmi elismerésből fakadó pompát sugallta. Szülei magára hagyták, részben válásuk, részben önmegvalósításuk elsődlegessége

²¹ Weiss Fülöp (1859–1942), bankár. 1911-től a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatója, 1921 és 1938 között elnöke. Különösen sokat tett a magyar textilipar fejlesztéséért és textilipari vállalatok alapításáért. 1927-től a főrendiház kinevezett tagja.

²² Reuter Camillo orvoskari dékán előterjesztése, 1926. július 2. M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Kara 419/1925–26-os sz., mely az Erzsébet Tudományegyetem Rektori Iratai 578/1927–1928. sz. iratában összefuttatott csomóban őriztetik.

²³ 1923/24. évi 2066. sz. rektori irat, „Kivonat az egyetemi tanács 1924. május 28-án tartott VII. rendes üléséről”.

miatt. Viszont anyja, „végighurcolta” Európán, de mindig intézetbe adva lányát, hogy terveiben, mindennapjaiban ne zavarja. Sárközi Márta annak ellenére volt valaki, hogy nem volt érettségije, mert mint maga megvallja: „Iskolába hol jártam, hol nem, hol olaszul, hol magyarul, hol németül. Végzettségem három gimnázium (a negyedikben megbuktam számtanból) és két év általános műveltség Németországban és Svájcban.” (SÁRKÖZI, 1966) De az intelligenciát, a varázst, az erkölcsöt és a személyiség lényegét nem a papír adja. Nagyon erős volt benne a tiltakozás a széplelkű sznobéria ellen. Túl sok ömlött rá kislánykorában a kultúrából, a magas kultúra nagyképű kergetéséből, az eredmény éppen az ellenkezője. Sárközi Márta a valódi műveltséget tisztelő antisznob lett. Megtapasztalta persze azt is, hogy az elhivatott zseni, a tehetség de még a féltehetség is veszélyezteti a családi, érzelmi kötöttségeket. Egy életre megértette és megtanulta elkülöníteni az alkotói és emberi kvalitásokat. Tisztelte az elsőt, hiányolta a másodikat. Éppen úgy, mint nagyapja, Vészi József. És önálló véleményalkotásra lesz képes, ami a tehetség és az emberség viszonyát illeti. S a kép a legkevésbé sem naiv: „Második férjem [Sárközi György – Sz. Á.] mellett már belekerültem az irodalom kellős közepébe, és így megtanultam először is, hogy mi egy író, vagy költő. Egy író vagy költő, az egy olyan ember, aki valamilyen szellemi vagy szexuális defektus következtében nem választ normális, férfias foglalkozást, nem megy sem papnak, sem katonának, sem mérnöknek, sem fogorvosnak, hanem arra a piszkos munkára adja magát, hogy a maga vagy övéi érzelmeit és legintimebb ügyeit rímes sorokba vagy prózába szedje, és ezt a szemérmelenséget pénzért árulja a legtöbbet kínálóknak. Az író vagy költő igyekszik minél kevesebb nyelvet érteni, hogy minél kevesebb kollégának a műveit kelljen elolvasni. Rendszerint nagyobb gondolkodóktól sem hagyja magát megtévesztetni vagy elterelni elhatározott irodalmi pályájától. Ha egy író elkezd másoktól műveket olvasni, vagy pláne gondolkodni, akkor rögtön otthagyja a múzsa, és optimálisan tanár vagy irodalomtörténész lesz belőle. Ezért óvakodik olvasni, viszont elvárja másától, hogy őt olvassa. Az írók kedves, szellemes és kellemes emberek, rendszerint nem gyűlölik, csak egymást. Senki náluk szebben nem tudja leírni az emberi érzéseket, szolidaritást, becsületet és bátorságot, és fönti tulajdonságokat mindenkinél inkább meg lehet találni, mint náluk. Ha az ember nagylelkű gesztusokról és emberi értékekről akar hallani, csak velük társalogjon. Ha fentiekben részesülni akar, forduljon a szakácsnékhöz és postásokhoz inkább.”

És ha figyelmesen olvassuk Sárközi Márta visszaemlékezését, úgy nemcsak ragyogó íráskészségéről és elmés megfigyeléseiről kapunk képet, de megrendítő magányáról is. Olyan magányos volt, hogy Rómában pórázal a kezében sétálva hangosan kiabálta, hogy „»Bobby«, hogy mindenki azt higgye, én magam is, hogy van kutyám” – írja magáról. Ez a mondat kulcs az emberi képlethez, segít felfedni azt a végzetes *szerepethiányt*, ami minden későbbi cselekedetének motívuma lett. Szeretni, adni (és persze elhárítani a viszonzást). Molnár Ferenc többet volt külföldön, mint Magyarországon. Hol Berlinből, hol Bécsből, Párizsból, Nizzából írt, olykor átutazott Budapesten, amiről leginkább csak utólag értesítette lányát. Az apa és lánya kapcsolat, különös módon, a távolság és a nemtörődömség ellenére, ha ritkás levélváltással is, de megmaradt. Molnár-levelekből kiolvasható, hogy a kislány, majd fiatalasszony, ha bajt érzett vagy bizonytalan volt, noha alig-alig találkoztak, mégis bizalommal fordult apjához. Molnár Ferenc leginkább levelek, levelezőlapok és ügyvédek révén üzent vagy adott. Vészi Margittól jóval kevesebb az írásos emlék.

Sárközi Márta mecenatúrája a koalíciós időkben kezdődött, amikor újraindította a „népiek” folyóiratát, a *Választ*. A lap – formailag – a parasztpárt lapja volt, mert a háborús időket követően papírhoz jutni csak valamely politikai vagy társadalmi szervezet kontingensének terhére lehetett. De a párt nem élt a beleszólással, noha a kommunistákhoz húzó Erdei Ferenc tett ilyen irányú lépéseket. A folyóiratra – mely többek között Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjét*, Németh László *Iszonyát* közölte, teret adott az Eötvös Collegium tehetséges fiataljainak, a *Nyugat* és a *Magyar Csillag* megszűntével otthontalanná lett nemzedékeknek, az ifjú Pilinszky Jánosnak – pénzt persze nem tudott biztosítani a politikai képviselő. Nem tudott pénzt szerezni a hivatalos szerkesztő, a lap fölét politikai ernyőt is nyitó Illyés Gyula sem. Illyés ekkor még bizakodó: „Ez a világ [...] még csak úgy enyém, mint szobrásznak a kötömb. A benne rejlő szobor az enyém. Nem csak a magamé, a művet másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátosságait is.” (ILLYÉS, 1987; 395) A

metafora sokféleképpen értelmezhető: megengedi nemcsak az irodalmi, de a politikai szövegösszefüggést is. Igen, ez a valóságban a fejlődésregények ideje. A Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta Illyést a felszabadulás évében. A háború előtt is ott volt neve a *Válasz* szerkesztőbizottságában, mögötte volt a *Nyugat* társszerkesztői múltja, majd a *Nyugat* folytatásaként létrejött *Magyar Csillag* szerkesztése. A háború éveiben az utóbbi folyóirattal is, a *Babits-émlékkönyvvel* és *A francia irodalom kincsesládája* összeállításával is a széles nemzeti összefogás megteremtője volt. Nem volt véletlen, hogy tekintélye védte a folyóiratot.

Ám a szerkesztés terhei egyre inkább átkerültek Sárközi Márta vállaira, beleértve az anyagiak biztosítását is. A szerkesztőség kezdetben az emigrációba szorult apától, Molnár Ferencről kapott Nyúl utcai villa terasza volt. A szerkesztőségi ülésekhez szükséges „nyersanyagot [értsd: a kávé és teát – Sz. Á.] a szüleim amerikai csomagjai szolgáltatták. Óriási szellemi életet éltem: állandóan művelten beszélgettem irodalomról, vagy lelki klinikát tartottam a parasztpárt és a kommunista párt között hasadozó lelkű ifjaknak. A saját gyermekeimet bedugtam intézetbe, hogy ne zavarjanak bokros és fontos teendőimben. Korrigáltam, lektoráltam, tördeltem (ifjú) költőknek írtam biztató vagy lebeszélő leveleket, leeresztettem a klozetba az ifjú parasztpárti költők verseit és megírtam az ifjú Juhász Ferencnek, hogy ne foglalkozzon versírással, mert nincs hozzá tehetsége” – emlékezik Sárközi Márta. De miként jellemzik őt a levelek és a róla született portrék? Fontosságára, szellemességére, irodalomszervezői jelentőségére utalva említik őt Charlotte von Steinként²⁴ (LAKATOS, 2004; 177–187), a magyar Sylvia Beachként²⁵ és Mme de Sévigné-nek, mindkét hasonlítás Szabó Zoltántól való (SZABÓ, 1946)²⁶. Ezek a nagyon tekintélyes összehasonlítások helytállóak, s különösen alkalmasak arra, hogy az idegen nyelvű olvasók számára kijelöljék a helyét, de nem érintenek egy fontos szerepet, a mecénásét. A visszaemlékezések csak találgatnak, miért vállalta a lap újraindítását. A válaszok legtöbbször arra utal, hogy férje emlékének tartozott vele, de egykori munkatársai, később barátai azt is gondolják, lehet, hogy egyszerűen kedve telt benne, hogy egy „széthúzó-összetartó íróközösség gondját magára vehette”. Keresztury Dezsőt idézve pedig azért, mert „így akarta a nemzetre, a magyar művelődésre ruházni apja, Molnár Ferenc maradványát.” (KERESZTURY, 1986; 421) És szép lassan, minden figyelmeztetés és féltés ellenére, ez így is történt. A barátnő, Ferenczy Béni felesége óvó soraiban ott a féltő bizonyosság, az önzetlenség és az önsorsrontás egymásba játszása: „Te Márta – vigyázz a Nyúl utca 14-re, nehogy eldobolják a fejed felül – sokszor vagyok nyugtalan – a fehér holló feketén jelenik meg rossz álmaimban” – írta Rómából, 1947. december 8-án.²⁷ A birtokomban van – Szentkuthy Miklóstól kaptam – egy kis reklámcédula, egyik oldalán a Fehér Holló hirdetése, a másikon pedig Sárközi Márta kis levele, amelyben értesíti Szentkuthyt, mennyi honoráriumot tud neki fizetni. Azt írja: „5 oldal á 20 ft, sajnálom, többet nem adhatok, nekem is többre volt, egy Nyúl utcai villába”. A villa elszállt, s végül fölköltözött a Csiga útra, a Zugligetbe. s még ekkor is lelkiismeret furdalása volt, hogy nem segíthetett többet. A mindenkori őszinte levelezőpartnernek, Szabó Zoltánnak írta a folyóirat utolsó száma kapcsán: „a hónapvégi gondok találkoznak a hónap eleji gondokkal [...] A gondok számokban kifejezve így festenek: a Hollónak egy vasa sincsen, az írók éheznek, és

²⁴ Lakatos István: Sárközi néni – Charlotte von Stein. *Menedékház*, 178–188. Charlotte von Stein (1742–1827), német író, J. W. Goethe nagy szerelme, akihez a költő 1775 és 1784 között több mint 1700 szerelmes levelet írt.

²⁵ Szabó Zoltán nekrológja Sárközi Mártáról. Elhangzott a *Szabad Európa Rádió*ban 1966. augusztus 13-án. Nyomatott kivágat. Sylvia Beach (1887–1962), amerikai származású párizsi kiadó és irodalomszervező. 1919-ben alapította meg kiadóját, a Shakespeare and Companyt, elsősorban expatriált amerikai írók számára. Az amerikai, ír és angol írók otthona volt Párizsban. Thornton Wilder és Ernest Hemingway, T. S. Eliot és Sherwood Anderson, F. Scott Fitzgerald és Ezra Pound egyaránt otthonos volt üzletében. A könyvkereskedés James Joyce második párizsi otthona és az *Ulysses* bölcsője volt. Innen indult diadalútjára félkilós nyomtatványcsomagban a híres könyv első kiadása.

²⁶ „Chère Mme Martha Sévigné...” címezi levelét a szerkesztőasszonynak Szabó Zoltán 1946 novemberében.

²⁷ Sárközi György és Sárközi Márta hagyatéka. OSZK, Fond 17. A „fehér holló” utalás Sárközi Márta azonos nevű kiadójára.

állandóan jönnek pénzt kérni, Németh László öt krajcárból kínlódik, Féjának trombóza van – [pedig oka lett volna haragudni Féjára, amiért 1938-ban elfordult a zsidó származású Sárközitől, Féja nem is ír(hat)ot a folyóiratba a háború után – Sz. Á.] –, Weöres Sanyinak kint van az ülepe a nadrágjából, Jékelyéknél szabályszerű nyomortanya van. A fiataljaim hol esznek, hol nem, de inkább nem. És mindezért valahogy én érzem magam felelősnek, hogy nem tudok olyan viruló vállalatot teremteni, ami egzisztenciát biztosítson mindenkinek [...] Női és emberi büszkeségemről már rég letettem, és sorba koldulom a lap számára az összes államtitkárokat, polgármestereket és egyéb notabiliket.” (SÁRKÖZI, 2004; 139)

A *Válasz* megszűnése törvényszerű volt, utolsónak maradt a Rákosi-korszak kezdetére az irodalom önszerveződéséből létrejött orgánumok között, csoda, hogy 1949 nyarának végéig bírta. Saját életét mint műstoppoló folytatta, hol itt, hol ott „foltozta a budai polgárok fenekét”, mondta munkájáról. A mecénás több pénzt adni nem tudott, megosztotta, szétszította tehát önmagát. Nyelvtudásával segítette a fiatalokat, például Domokos Mátyással az akkor még „tilos” kései Jungot fordította, átnézte fiataljai fordításait. A magyar irodalom nem egy jelese tőle hallott először Orwellről, Toynbeeről, Huxley meszkalin-kísérleteiről, Pauliról, Heisenbergéről, akit szintén fordított, vagy – Pilinszky – Teilhard du Chardinről. Mint gyümölcskertész a piacon árulta almáját. Ide a piacra vitte 1953-ban a Kossuth-díját Illyés Gyula is, arra kérve Sárközi Mártát, ossza szét a tehetséges rászoruló fiatalok között. Nem is vihette volna jobb helyre Illyés, mert az asszony mindenkiről mindent tudott, továbbra is az irodalmi élet egyik láthatatlan központja maradt.

A korai Kádár-korszakban ismét játszottak Molnár Ferencet, a jogdíjak megint nem saját céljait szolgálták. Visszavásárolta a letartóztatott és vagyoneklobzásra ítélt Bibó István bútorait és visszazállította a családnak. Ez az út a szegénységbe vitt, egyfajta különös, a javakról lemondó humanizmust képviselt.

Kornfeld Móric emigrációba kényszerült 1944-ben, Sárközi Márta önként vállalta a belső emigrációt 1949-től fogva. Kornfeld távol élt azoktól, akiket segített, Sárközi Márta benne élt a pártfogoltak világában, osztozott sorsukban. Végletesen határozott utat mutatott, majdhogynem követhetlent, a „mindent vagy semmit” játszmával. A két példa nehezen összemérhető – csak annyiban, hogy mindkettő orgánumokat, műveket segített életre és pályákat tett sínre.

ADY Lajos (1923): *Ady Endre*. Amicus Kiadás, Budapest.

Akadémiai Értesítő, LI. kötet, 1941. január–május,

BABITS Mihály (2011): *Babits Mihály levelezése 1918–1919*. Sajtó alá rendezte Sipos Lajos.

Argumentum, Budapest.

BUDA Attila (2000): *A Nyugat Kiadó története*. Borda Antikvárium, Budapest.

FENYŐ Miksa (1975): *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. Akadémiai, Budapest.

HATVANY Lajos (1967): *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Válogatta és szerkesztette Hatvany Lajosné. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

FENYŐ, Mario D. (2001): *A Nyugat hőskora és háttere*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

- FRÁTER Zoltán (1996): *A Szövetség szelleme. A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban*. MGYOSZ-KÖNYVEK, Budapest.
- GOGOLÁK Lajos (2001): Romemlékek. Közzéteszi és a bevezetést írta: Nóvé Béla. *Holmi*, március 286–310. és április 498–517.
- GUNDA Béla (1990): Kornfeld Móric, a kultúrpolitikus. *Magyar Nemzet*, szeptember 25. 6.
- HATVANY Lajos (1968): *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*. Fordította Szöllősy Klára. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ILLYÉS Gyula (1986): *Naplójegyzetek 1929–1945*. Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Szépirodalmi, Budapest.
- KERESZTURY Dezső (1986): A két Válasz körül. Beszélgetés Keresztury Dezsővel. *Újhold évkönyv*, 1986/1. 410–427.
- KORNFELD Móric (2006): *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Közzéteszi: Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest.
- LATOR László (1988): Sárközi Márta emlékezete. *Élet és Irodalom*, december 23.
- SÁRKÖZI Márta (1966): Családi visszaemlékezés. Keltezetlen gépelet. A szerző birtokában.
- SZABÓ Zoltán (1946): Szabó Zoltán és Sárközi Márta levelezése. In: Széchenyi Ágnes (szerk.): *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Magvető, Budapest.
- SZEGEY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... 1-2*. Extra Hungariam c. sorozat. Európa Könyvkiadó – História, Budapest.
- TÓTH Árpád (1973): *Tóth Árpád levelei*. S. a. r. Kocstur Gizella. Akadémiai Kiadó, Budapest.